

HÜSEYİN BAYKARA DİVANI'NIN BİLİNMEYEN BİR NÜSHASI ÜZERİNE

ON AN UNKNOWN COPY OF HUSAYN BAYQARA'S DIWAN

Sevda KAMAN*

Öz

Herat'ı açtığı okullarla, düzenlediği meclislerle, sanatçı ve ilim insanlarını koruyan tavrıyla önemli bir merkez haline getiren Ebu'l-gâzi Sultân Hüseyin bin Mirzâ (H 842-911/M.1438-1506) şair hükümdarlardan biridir. Klasik Çağatay edebiyatının şairleri arasında yer alan Sultan Hüseyin Baykara, Hüseyinî mahlası ile yazdığı lirik şiirlerini bir divanda toplamıştır. Yapılan incelemeler neticesinde *Hüseyin Baykara Divanı*'nın nüshalarını tanıtan yayınlarda adı geçmeyen yeni nüshalara tesadüf edilmiştir. Buna göre yurt içinde bir, yurt dışında üç olmak üzere toplam dört yeni nüsha hakkında daha bilgiye ulaşılmıştır. Bu çalışmada özellikle *Hüseyin Baykara Divanı*'nın daha önce hiçbir kaynakta bahsi geçmeyen Berlin nüshası üzerinde durulacaktır. Berlin nüshası, Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonu'nda Hs. Or. 10434 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Ketebe kaydından anlaşıldığı üzere Hüseyin Baykara'nın ölümünden 67 yıl sonra H 10 Muharrem 978 (14 Haziran 1570)'de Hasan el Hüseyinî eş-Şirâzî tarafından istinsah edilmiştir. Nüshanın ilk ve son sayfasındaki kitap mührü (Exlibris Al. Sorlin Dorigny Péra de Constantinople Novembre 1889), nüshanın İstanbul'dan Berlin'e götürüldüğünü göstermektedir. İnce tezhipte süslenmiş bu nüshada 176 gazel dışında 2 tahmis, 6 rubai bulunmaktadır. Berlin nüshasında -eserin yurt içindeki nüshalarında bulunmayan- yeni bir gazel ve iki rubai tespit edilmiş, makalede bu şiirlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Baykara Divanı, Çağatay Türkçesi, Berlin Devlet Kütüphanesi

Abstract

Ebu'l-gazi Sultan Husayn ibn al-Mirza (842-911 AH/1438-1506 AD), one of the sultan poets or royal poets, made the city of Herat an important center thanks to the schools he built, the scientific meetings he held, and his protective attitude towards artists and scientists. Sultan Husayn Bayqara, one of the poets of the Classical Chagatai Literature, collected his lyrical poems, which he wrote under pen name of Huseynî, in a diwan. Studies have revealed some new copies, which had not been mentioned in the publications published by far to present copies of Husayn Bayqara's Diwan. Information about six new copies in total, one of which being in Turkey and the rest being abroad, have been obtained through those studies. This study deals with the Berlin copy of the newly discovered copies of Husayn Bayqara's Diwan, which has never been mentioned so far in any source. The Berlin copy is registered under archive number Hs. Or. 10434 in the Oriental Manuscript Collection of the Berlin State Library. As can be inferred from the colophon, it was copied by Hasan al-Huseynî al-Shirazi on Muharram 10, 978 AH (June 14, 1570 AD) corresponding to a time 67 years later than Husayn Bayqara's death. The seal on the first and last pages

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bartın / Türkiye, skaman@bartin.edu.tr

of the copy shows that it was transported from Istanbul to Berlin: "Exlibris Al. Sorlin Dorigny Péra de Constantinople Novembre 1889". This fine illuminated copy involves 2 tahmis (converting an existing couplet into quintain) and 6 rubai (quatrain), as well as 176 ghazal (couplet). A new ghazal and two rubai were found in the Berlin version of the work, which were not found in the domestic copies of the work, and these new poems were included in the article.

Keywords: Husayn Bayqara's Diwan, Chagatai Turkish, Berlin State Library

Giriş

Yeryüzüne dayanmanın yollarından biri olan sanat, 68 yıllık ömrünün 38 yılını savaşlar, seferler, taht kavgaları, isyanlar ve çekişmelerle geçirmiş, Timurlu neslinin en çok kılıç kullanmış hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara'nın ruhunu dinlendirmiş, genç yaştan itibaren yazdığı şiirleri Çağatay edebiyatının klasik devrinin şairlerinden biri olarak anılmasına vesile olmuştur.¹ Şiir dışında müziğe ve resme, hat sanatına da ilgi duyan Sultan Hüseyin Baykara sanatçıları ve ilim insanlarını koruyan tavırla, meclisleriyle, açtığı okullarla Herat'ı ilim, kültür ve sanat merkezi haline getirmiş, "Timurlu Rönesansı"nın devam ettirmiştir.

Ebu'l-Kasım himayesindeki Baykara ve Nevâyî'nin ilk şiir yazma deneyimleri çocukluk yıllarında başlamıştır.² Hüseyin Baykara'nın gençlik yıllarından itibaren derin bir lirizmle yazılmış Türkçe şiirleri sağlığında emri ile bir araya getirilmiş, divanı devrin ünlü hattatlarınca istinsah edilmiş, divanın bazı nüshaları minyatürlerle süslenmiştir.

Timurlu soyunun 1469-1506 yılları arasında hüküm süren son büyük hükümdarı Hüseyin Baykara'nın şiirlerini Türkçe yazması ve çocukluk arkadaşı Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe yazdığı şiirleri övmesi Farsça şiir yazmaya temayülü olan diğer şairleri etkilemiş, onları Türkçe yazmaya teşvik etmiştir. Ali Şîr Nevâyî, *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de "F783b/17 Ve öz şerif şâb' ve laşif şihneridin dağı eğerçi hem Fârsî dimekke şâdir ve hem Türkçe aytmakça mâşir irdi. Ammâ aşlî (18) şâb' iştizâsı ve şâyî' tekellüm münasebeti edâsı bile Türkî dîvân tedvîniğa meyl kıldılar." (F783b/17 Kendileri de kutlu tabiatlerinden ve hoş zihinlerinden dolayı her ne kadar hem Farsça söylemeğe mukteditr hem de Türkçe söylemekte usta iseler de, aslî (18) tabiatleri

1 Hüseyin Baykara'nın hayatı ve devri hakkında bilgi için bk. Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, C III, MEB Yayınları, (1945), s. 270-323; İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946, s. 9-13; Tourkhan Gandjei, "Uno Scritto Apologetico Di Husain Mirzâ, Sultano del Khorâsân", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, Nuova Serie V, (1954), s. 157-183; H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey, Section III, Part I, Vol 3: D-I*, Brill, Utrecht 1969, s. 210-218; A. Vambery, *History of Bokhara*, Second Edition, Kraus Reprint, Nendeln 1979; H. Beveridge, "Hüseyin Mirza", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, (1987), s. 645-646; Saffet Bilhan, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, Ankara 1988, s. 60-65; Bilal Yücel, "Hüseyin Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası", *Türklük Bilimi Araştırmaları II*, (1996), s. 69-74; Hamid Algar - Ali Alparslan, "Hüseyin Baykara", *İslâm Ansiklopedisi*, C XVIII, TDV Yayınları, (1998), s. 530-532; Ramiz Öskör, "Kılınç ve Kalem Sultanı Hüseyin Bayqara", *Sultan Hüseyin Bayqara, Divan*, haz. Rafiq Babayev, MBM, Türksoy Kitabxanası Seriyası: 9, Bakü 2011, s. 3-14; Talip Yıldırım, *Hüseyin Baykara Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Elik Yayınları, Uşak 2013, s. 1-10; Cihan Oruç, *Hüseyin Baykara ve Zamanı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2013.

2 Ağâh Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî*, C I, TTK Yayınları, Ankara 1965, s. 30.

gereği malûm konuşma dili münasebetiyle Türkçe divan yazmağa yöneldiler.³ sözlerini ifade ettikten sonra divana övgü dolu sözler söylemiş, Türk şairlerinin kendi dillerinde yazmaları gerektiğini vurgulamıştır. Hüseyin Baykara da *Risaleler* adlı eserinde Nevâyî'nin "R6a1 Türk tilinin ölgen cesediğa Mesih enfâsı bile rûh kiyürdi (2) ve ol rûh tapkanlarğa Türkî-âyin elfâz târ u püdidin toğulğan hulle vü (3) harîr kiyürdi."⁴ cümlesinde Türk dilinin ölmüş cesedine Mesih nefesi ile ruh giydirdiğini söyleyerek devrinde Türkçenin gelişiminde çaba sarf edenlerin başında Nevâyî'nin geldiğini ifade etmiştir.

Ali Şir Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâyis*'in sekizinci meclisini Sultan Hüseyin Baykara'ya ayırmış, "BN329a/8 Ol Hazret'nin hûb eş'arı ve merğüb ebyâtı be-gâyet köptür ve çün dîvân hem (9) müretteb boluptur. Dîvân ibtidâsıdn bünyâd kılıldı ve her gazeldin bir matla' yazıldı." (BN329a/8 O Hazret'in güzel şiirleri ve beğenilen beyitleri pek çoktur, ayrıca divan da tertip etmiştir. Divan başlangıcından işe başlanıp her gazelden bir matla yazıldı.)⁵ sözlerinin ardından Sultan Hüseyin Baykara'nın 164 gazelinin ilk beyitlerini (matlalarını) paylaşmış, bunlar üzerinde birkaç cümle açıklama yapmıştır. Ayrıca Nevâyî bu bölümde Türkçe yazan şairlerin ' ayn, ž, ř harfleriyle kafiyeli şiirler yazmadığını ifade etmiştir. Mesela ' ayn harfi için "T223/1 bu kâfiye ve redif Hazret-i Sultân Şâhib-kırânın ihtirâ' ıdır âkim hîç nazmda (12) ayılmaydur ve hîç dîvânda hem bitilmeydür." (T223/1 Bu harfle kafiye ve redif yapmak Sultan-i Sâhib-kırân Hazretleri'nin buluşudur ve hiçbir nazımda söylenmemiştir ve hiçbir divanda yazılmamıştır.)⁶ sözlerini sarf etmiş, Hüseyin Baykara'nın kullandığı kafiyelerin hiçbir yerde işlenmediğini, Türkçe yazan şairlere bu yönüyle örnek olduğunu ifade etmiştir.

Eraslan'a göre şair olarak önemli bir varlık göstermese de klasik Çağatay şiirinin Nevâyî'den sonra gelen ilk simasıdır.⁷ Gazi Zahirüddin Muhammed Babur; *Baburnâme*'de, Sultan Hüseyin Baykara için "164b/12 Tab'ı nazmı bar édi. Dîvân hem tartîb kılıp édi. Türkî aytur (13) édi. Tağallusı Huseynî édi. Ba'zı baytları yaman émeştür, velî Mîrzânın dîvânı tamâm (14) bir vaznadur." (164b/12 Şairliği vardı. Bir divan da tertip etmişti. Şiirlerini Türkçe söylerdi. Mahlası Hüseyinî idi. Bazı beyitleri fena değildir fakat divanı hep aynı vezindedir.)⁸ ifadelerini kullanmış, şiirlerinin daima aruzun remel-i müsemmen-i mahzûf (*fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilün*) bahrinde yazılmasına dikkat çekmiştir. Ali Şir Nevâyî *Mizânü'l-Evzân*'da "TR757b Hazret-i Sultân Şâhib-kırân bu vezniñ gâyet revânlıg u letâfetidin ve rûh-perverliğı vü selâsetidin öz divanların ki cem' devâvîn arasında bedenler ara cân dik ve kevâkib içre hürşid-i raşşân dik vâkı' boluptur, baştın ayak bu veznde iltizam kılıp tertîb biripdürler." (Hazret-i Sultan-ı

3 Sema Barutçu Özönder, *Ali Şir Nevâyî Muḥâkemetü'l-Luğateyn*, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 190, 225.

4 Bilal Yücel, "Hüseyin Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası", *Türklük Bilimi Araştırmaları II*, (1996), s. 85.

5 Kemal Eraslan, *Mecâlisü'n-Nefâyis (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar)*, TDK Yayınları, Ankara 2015, s. 202-248.

6 *Age.*, s. 216-217.

7 Kemal Eraslan, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, C VIII, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, (1993), s. 172.

8 Reşit Rahmeti Arat, *Baburnâme (Babur'un Hatıratı)*, C II, MEB Yayınları, İstanbul 1970; Mesut Şen, *Gazi Zahirüddin Muhammed Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur, Bâburname Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) Açıklamalı Dizin*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 51.

sahib-kıran bu veznin akıcılık ve letafetinden ruhu besleyiciliği ve selâsetinden dolayı, bütün divânlar arasında bedendeki can gibi ve yıldızlar içinde parlak güneş gibi olan divanlarını baştan sona bu vezinde yazıp tertip etmişlerdir.)⁹ diyerek Hüseyin Baykara'nın şiirlerini akıcılığı sebebiyle tamamen remel-i müsemmen-i mahzûf vezninde yazdığını belirtmiştir. Çağatay şiirinde kullanılan vezinlerin genellikle aruzun remel, hezec ve recez bahirlerinin yaygın olan ölçüleri olduğu düşünüldüğünde iyi bir eğitim alan, Doğu edebiyatına ve birkaç dile vakıf olan Hüseyin Baykara'nın bu vezni kullanması yadırganmamalıdır. Hüseyin Baykara'nın bu vezni bestelenmesinin kolay olacağı sebebiyle kullandığı da ifade edilmektedir. Köprülü "Bu vezin Câmî ve Nevâî'nin de bunu çok kullanmalarından anlaşılacağı gibi o devrin zevkine uygun geliyor, Urguştak usulüne göre bestelenen ve koşuk veya türki adı verilen güfteler, Sultan Hüseyin devrinde artık bu yeni modaya göre hükümdarın çok sevdiği bu vezinle tanzim ediliyordu."¹⁰ sözleriyle Hüseyin Baykara'nın aruzun en kolay ve en yaygın bu veznini kullanmasını devrin zevkine uygun düşmesine bağlamış, ancak onun aruzun diğer vezinlerini kolaylıkla kullanamamasının da hep aynı vezinle yazmasında payı olduğunu ifade etmiştir.

Sam Mirzə Səfəvi, *Tuhfeyi-Sāmī* adlı tezkiresinde Baykara'nın yaratıcılığı hakkında bilgi vermiş, onun Türkçe iki, Farsça birkaç beytini örnek göstermiştir.¹¹ Hüseyin Baykara Divanı'nda 200 gazel, Nevâî'nin iki şiirine tahmiş, bir muhammes, altı rubai ve altı kıta olduğunu söyleyen Ramiz Əskər ise bunların sayıca az olmasını Hüseyin Baykara'nın ilk gençlik devrinde, yani 16 yaşında hizmete başlamasına, 52 yıl siyasetin içinde olmasına ve 38 yıl büyük bir devleti yönetmesine bağlamış, bu görevlerin onun vaktini aldığını, Herat'ta sarayın tüm nimetlerinden yararlanan kaygısız bir şair olsaydı eserlerinin (mirasının) daha çok olacağını savunmuştur.¹²

Hüseyin Baykara'nın dünyevi aşk temi etrafında şekillenen şiirlerinde ayrılık acısı, sevgilinin güzelliği, vefasızlığı, zulmü vb. konular işlenmiş, hüznün tüm şiirlere eşlik etmiştir. Divan şiiri poetik anlayışıyla yazılmış şiirlerinde halk dilinden yararlanmış, sade ve akıcı bir üslup kullanmıştır. Köprülü, divanı incelendiğinde Sultan Hüseyin'in eski Çağatay şairlerinden Lutfi ile Yakîni'ye, Acem şairlerinden Hâfız Şirâzi'ye, çağdaşlarından da Nevâî ve Molla Câmî'ye kıymet verdiğinin görüldüğünü ifade etmiştir.¹³

Hüseyin Baykara Divanı üzerine yapılan çalışmalar ise şunlardır:

İsmail Hikmet ile Bekir Çobanzade'nin yazdıkları kısa bir girişle Bakü'de (Azereşr'de), 1926'da divanın bir nüshası basılmıştır. Ertaylan bu neşrin Türkistan'daki şair Fıtrat'ın elindeki nüshaya dayandırılarak yapıldığını ifade etmiş,¹⁴ Köprülü, neşri iyi ve tam olmayan bir Türkistan yazmasına dayanılarak yapılmış bir tenkitsiz neşir olarak nitelendirmiştir¹⁵. Bu baskıda Hüseyin

9 Kemal Eraslan, *Ali-Şîr Nevâî Mîzânü'l-Evzân*, TDK Yayınları, Ankara 2015, s. 60-61, 118.

10 Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 303.

11 Sam Mirzə Səfəvi, *Tuhfe-i Sami* (nr. Vahid-i Destgirdi), Tahran 1935, s. 11-12.

12 Ramiz Əskər, "Kılınç ve Kalem Sultanı Hüseyin Bayqara", s. 9.

13 Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 303.

14 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 11.

15 Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 303.

Baykara'nın 127 gazeli ve üç murabbası bulunmaktadır. Ramiz Əskər bu neşirle ilgili A. N. Samoyloviç'in bir yazı kaleme aldığı aktarmıştır.¹⁶ Ayrıca Sultan Hüseyin Baykara'nın birkaç şiirinin 1928'de Fıtrat tarafından *Özbek Edebiyatı Numuneleri* adlı esere dâhil edildiğini, 1948'de Baykara'nın bazı şiirlerine *Nevâî'nin Zamandaşları* adlı kitapta yer verildiğini, 1968'de Baykara'nın şiirlerinin Taşkent'te *Hüseyin Baykara: Divan-Risale* adıyla Ş. Qəniyeva, Ş. Abdullayeva tarafından basıldığını bildirmiştir.¹⁷ Ramiz Əskər, ayrıca 2005'te, Aşkabat'ta Annakurban Aşırov'un Baykara'nın devri, hayatı, yaratıcılık özellikleri hakkında bilgiler veren "Qəzəli Qoşa Qanadlı" adlı makalesinin de bulunduğu bir başka neşirden övgüyle bahsetmiş ancak bu neşirde hangi nüshanın esas alındığını ifade etmemiştir.¹⁸ Muhammed Ya'küb Vâhidî Cûzcâni de 1967'de divanı neşretmiş, Hüseyin Baykara'nın manzum-mensur eseri *Risaleler*'i de neşrin sonuna eklemiştir.¹⁹

Köprülü devrin en büyük hattatları tarafından yazılmış bazı muhteşem nüshalarla beraber diğerlerinin Avrupa'da ve Türkiye'de bulunduğunu belirtmiş, Hüseyin Baykara Divanı'nın Fransa Milli Kütüphanesi'ndeki Supplément turc 993 arşiv numaralı nüshasını istinsah tarihinden dolayı ilk nüsha olarak değerlendirmiş; doğrudan doğruya hükümdarın kütüphanesi için yazıldığını ifade etmiştir.²⁰ Nüshalardan ayrıntılı olarak ilk bahseden kişi İsmail Hikmet Ertaylan'dır. *Divân-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"* adlı eserinde Ayasofya Kütüphanesi (Süleymaniye Kütüphanesi) 3911 arşiv numaralı nüshanın tıpkıbasımına yer vermiştir. Baykara'nın bu nüshada yer almayan diğer şiirleri tıpkıbasımına Fatih Kütüphanesi (Süleymaniye Kütüphanesi) 3806 arşiv numaralı nüshadan eklenmiştir. Tıpkıbasımın ardından Ertaylan, divanın beş yurt içi, on yurt dışı olmak üzere on beş nüshasına dair bilgiler vermiştir.²¹ H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey, Section* adlı eserinde Baykara'nın hayatı ve eserlerine kısaca değindikten sonra divanın nüshaları hakkında bilgilere yer vermiş, divanın sekiz yurt içi, on altı yurt dışı nüshasından bahsetmiştir.²² Talip Yıldırım, *Hüseyin Baykara Dîvânı (Metin-İnceleme-Dizin)* adlı çalışmasında sekiz yurt içi, on üç yurt dışı nüshadan bahsetmiştir. Bu çalışmada yurt içindeki sekiz nüsha karşılaştırılarak ortak bir metin oluşturulmuştur.²³ Nüshalardan bahseden bir diğer isim Saffet Bilhan'dır. *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat* eserinde *Hüseyin Baykara Dîvânı*'nın beş yurt içi, on yurt dışı olmak üzere on beş nüshasına dair kısa bilgiler vermiş, daha çok Ertaylan'ın çalışmasından yararlanmışır.²⁴ Kemal Eraslan

16 Ramiz Əskər, "Kılınc ve Kalem Sultanı Huseyn Bayqara", s. 8.

17 Agm., s. 8.

18 Agm., s. 8.

19 Hamid Algar - A. Alparslan, "Hüseyin Baykara", s. 531.

20 Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 303.

21 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divân-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 9-13.

22 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 210-218.

23 Talip Yıldırım, *Hüseyin Baykara Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, s. 10-13.

24 Saffet Bilhan, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, Ankara 1988, s. 64-65.

ise *Divân*'dan seçilmiş 50 şiiri günümüz Türkçesine aktarmıştır.²⁵ A. Bodrogligeti, Eraslan'ın *Hüseyin-i Baykara Divanından Seçmeler* adlı eseri hakkında bir makale yazmıştır.²⁶

Hüseyin Baykara'nın diğer eserinin adı *Risâle-i Sultân Hüseyin Baykara*'dır. Köprülü, bu manzum-mensur eserin otobiyografik tarzda yazıldığını belirtmiştir.²⁷ Algar ve Alparslan, risâlenin tıpkıbasım olarak Ertaylan (1945)'in, İtalyanca tercümesiyle beraber de Turhan Gencevî (Gandjei 1954)'nin yayımladığını, eserin Muhammed Ya'kûb Vâhidî Cûzcânî'nin *Divân* (1967) neşrinin sonunda da yer aldığını aktarmıştır.²⁸ Eserin iki nüshasını (Amasya Beyazıt Kütüphanesi no. 550 ve *Şükr-nâme* adıyla da İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi no. 257'de kayıtlı nüshası) Bilal Yücel "Hüseyin Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası" adlı çalışmasında karşılaştırmıştır.²⁹ Mehdî Beyânî, Meşhedî tarafından 1490'da istinsah edilen, bugün Tahran'da Dr. Mehdevî adlı bir şahsın özel kütüphanesinde bulunan *Gül ü Mül* adlı bir başka risaleden de bahsetmiştir.³⁰

1. Hüseyin Baykara Divanı'nın Nüshaları

Bu çalışmada nüshalar incelenirken eser ile ilgili literatür ve kütüphane katalog taramaları yapılmış, açık erişimde olan nüshalar bizzat incelenmiştir. Yukarıda adı geçen çalışmalarda bahsedilmeyen yeni nüshalara tesadüf edilmiş, bu çalışmada ayrıntılı olarak üzerinde durulan "Berlin nüshası" dâhil yurt içinde bir, yurt dışında üç olmak üzere toplamda dört yeni nüsha hakkında daha bilgiye ulaşılmıştır.

1.1. Hüseyin Baykara Divanı'nın Yurt İçindeki Nüshaları

1. Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda³¹ TSMK A. 2381 arşiv numaralı *Gazeller* adıyla kayıtlı nüshadır. Müstensihi, istinsah yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. 210x145 mm ölçülerindedir. 1-20 yapraktır. Satır sayısı 14'tür. Yazı türü taliktir. Kâğıt türü abadîdir. Söz başları kırmızıdır. Arkası meşin, üstü kâğıt kaplı ve miklepli bir cilt içerisindedir. 47 gazel bulunmaktadır. Hofman bu nüshada 46 gazel olduğunu ifade etmiştir.³² Nüshada III. Ahmet'in mührü vardır.

25 Kemal Eraslan, *Hüseyin-i Baykara Divanı'ndan Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

26 A. J. E. Bodrogligeti'nin *Eurasian Studies Yearbook* dergisinin 1995 yılı 67. Sayısında 235-245 sayfaları arasında yer alan tanıtım yazısının çevirisini M. Mahur Tulum yapmıştır (M. Mahur Tulum, "Eraslan, Kemal, *Hüseyin-i Baykara Divanından Seçmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 709, Ankara 1987", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S 36, (2008), s. 249-272).

27 Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 304.

28 Hamid Algar - A. Alparslan, "Hüseyin Baykara", s. 531.

29 Bilal Yücel, "Hüseyin Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası", s. 69-112.

30 Hamid Algar - A. Alparslan, "Hüseyin Baykara", s. 531.

31 Topkapı Saray Müzesi, "Yazma Eserler Kataloğu", <https://topkapisarayi.gov.tr/tr> [Erişim tarihi: 29.04.2019].

32 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 216.

2. Topkapı Sarayı Kütüphanesi 2307 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Müstensih, Sultan Ali el-Meşhedî'dir. H 897 (M 1491-1492)'de Herat'ta istinsah edilmiştir. 124 varaktır. 153 gazel bulunmaktadır.³³

3. Topkapı Sarayı Kütüphanesi 2308 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Bu nüshadan tek bahseden Hofman'dır ve Hofman nüshada sadece bazı gazellerin mevcut olduğunu aktarmıştır.³⁴

4. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yazma Eserler Birimi'nde NEKT01977 (894.35.-1) arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. İsmail Hikmet Ertaylan, *Divân-ı Hüseyin Baykara*'nın nüshaları hakkında bilgi verdiği çalışmasında bu nüshanın Sultan Hüseyin Mirza Baykara zamanında, H 900 tarihinde gözde hattat Sultan Ali Meşhedî tarafından Herat'ta istinsah edildiğini, yeşil zeminli, beyaz etraf ile vassaleli kâğıt üzerine nestalik yazı türü ile yazıldığını, birinci ve ikinci varak serlevhalarının fevkalâde nefis tertiplerle süslediğini belirtmiştir.³⁵ Bu nüshada 135 gazel bulunduğunu ifade eden Ertaylan, nüshanın eşsiz ve kıymetli olduğunun altını çizmiştir. 268x175-230x145 mm ölçülerindedir. 41 yapraktır. Satır sayısı 13'tür. Yazı türü kalın taliktir. Kâğıt türü abadîdir. Kahverengi meşin bir cilt içerisindedir. Hofman nüshada 134 gazelin bulunduğunu, nüshanın Şah Cihan'ın ve Evrengzib'in mühürlerini taşıdığını belirtmiştir.³⁶

5. Ayasofya Kütüphanesi (Süleymaniye Kütüphanesi) 3911 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. H 950'de (Hüseyin Baykara'nın ölümünden 39 yıl sonra), Herat'ta hattat Kasım Ali tarafından istinsah edilmiştir. Hofman, eserin H 958'de istinsah edildiğini ifade etmiştir.³⁷ Sultan Mahmut'un vakfındadır. 235x155-150x80 mm ölçülerindedir. 96 yapraktır. Satır sayısı 11'dir. Yazı türü taliktir. Kâğıt türü abadîdir. Arkası meşin, üstü ebru kaplı bir cilt içerisindedir. Altın serpme kâğıt üzerine yazılmıştır. Ertaylan'ın 1946'da tıpkıbasım şeklinde neşrettiği nüshadır. 148 gazel bulunmaktadır.

6. Ayasofya Kütüphanesi 3913 numarada kayıtlı iken Türk ve İslam Müzesi Kütüphanesi'ne nakledilmiş nüsha, Mîr Alî Vâzî'nin oğlu Abdullah Katı tarafından istinsah edilmiştir. İstinsah yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. Ertaylan'ın aktardığına göre renkli kâğıtlar zerefşan kâğıtlar üzerine yapıştırılmak üzere ince sanatla hazırlanmış, bazı varakları eksik bir nüshadır.³⁸ 46 gazel bulunmaktadır.

7. Fatih Kütüphanesi (Süleymaniye Kütüphanesi) 3806 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Müstensih, istinsah yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. 370x220-210x127 mm ölçülerindedir. 55 yapraktır. Satır sayısı 14'tür. Yazı türü taliktir. Kâğıt türü abadîdir. Kahverengi meşin, mıklepli, şemseli, köşe bentli bir cilt içerisindedir. Haremeyn Müfettişi Derviş Mustafa Efendi'nin mühürü vardır. 191 gazel, iki muhammes, altı rubai, üç beyitten oluşmaktadır. Talip Yıldırım, *Hüseyin*

33 *Age.*, s. 216.

34 *Age.*, s. 215.

35 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 9.

36 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 215.

37 *Age.*, s. 215.

38 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 9.

Baykara Divânı (Metin-İnceleme-Dizin) adlı çalışmasında en geniş nüsha olmasından dolayı bu nüshaya göre sıralama yapmış, çalışmasında incelediği diğer yedi nüsha ile olan farklılıkları dipnotlarda bu nüshaya göre vermiştir.

8. Fatih Kütüphanesi (Süleymaniye Kütüphanesi) 3807 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Müstensahi, istinsah yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. 255x172-167x98 mm ölçülerindedir. 38 yapraktır. Satır sayısı 15'tir. Yazı türü taliktir. Kâğıt türü abadîdir. Kahverengi meşin bir cilt içerisindedir. 145 gazelden oluşmaktadır. Sultan Mahmut'un vakfindandır. Ertaylan'a göre alfabetik sıra gözetilmeden düzenlenmiş bir gazeliyat mecmuasıdır.³⁹

9. Fatih Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler Koleksiyonu 106 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Müstensahi, istinsah yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. 180x120-115x77 mm ölçülerindedir. Satır sayısı 11'tir. Yazı türü ince nestaliktir. Açık kahverengi meşin bir cilt içerisindedir. Ertaylan, 93 varaklı bu nüshanın içinde 145 parça olduğunu, ancak nüshanın aradan ve sondan eksik olduğunu aktarmıştır.⁴⁰ Hofman'a göre nüshada 139 gazel bulunmaktadır ve Feyzullah bin Hacı İsmail adına bir mühür vardır.⁴¹ Yıldırım'a göre nüsha 50 varaktır ve içerisinde 143 gazel bulunmaktadır, alfabetik sıraya göredir.⁴²

Hüseyin Baykara Divanı üzerine yapılan çalışmalarda belirtilmeyen ve tarafımızca yapılan katalog taraması sonucu tespit edilen bir nüsha daha vardır: Katalog taraması sonucu Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda TSMK E.H. 1636 arşiv numaralı *Divân-ı Hüseyinî* adıyla kayıtlı bir nüshaya daha ulaşılmıştır. Müstensahi Sultan Ali el-Meşhedî'dir. İstinsah tarihi H 897 (M 1491-1492)'dir. Nüshanın istinsah tarihi, Hüseyin Baykara'nın kütüphanesi için kendi emriyle çoğaltılan nüshalardan biri olduğunu göstermektedir. 155x95 mm ölçülerindedir. 123 yapraktır. Satır sayısı 15'tir. Yazı türü taliktir. Kâğıt türü aharlıdır. Unvan sayfaları, serlevhalar ince müzehheplidir. İnce sanatlı tezhip edilmiş siyah lake cildin kapak içleri oyma deri tezyinatlıdır.

1.2. Hüseyin Baykara Divanı'nın Yurt Dışındaki Nüshaları

1. İngiltere Milli Kütüphanesi'nde Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda Sloane 7926/1 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Nüshada H 1107 (M 1695) tarihi mevcuttur. 203x152 mm ölçülerindedir. 1-36 yapraktır. Satır sayısı 15'tir. Yazı türü nestaliktir. Seçilmiş gazellerden oluşmaktadır, alfabetik sıra gözetilmemiştir. Bu nüsha Mahmut Taki Kesiktaş Şamlu adlı bir kişinin emriyle yazılmıştır. Yaklaşık 140 gazel vardır.⁴³

2. İngiltere Milli Kütüphanesi'nde Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda Or. 3379 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. 279x203 mm ölçülerindedir. 75 yapraktır. İstinsah tarihi H 1240

39 *Age.*, s.10.

40 *Age.*, s. 12.

41 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 216.

42 Talip Yıldırım, *Hüseyin Baykara Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, s. 11.

43 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 216.

(M 1824/24)'tır. Satır sayısı 15'tir. Yazı türü nestaliktir. Cetvelleri yaldızlıdır. 144 gazel ile birkaç matladan oluşmaktadır. Tam bir divan değildir. Gazeller Muhammed Refi b. Muhammed Yahya “münşi'l-memâlik” tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir.⁴⁴

3. İngiltere Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda Or. 3493 numaralı nüsha, kütüphanenin kataloğunda *Müntahâb-ı Divân-ı Nevâyî* adıyla kayıtlıdır⁴⁵, ancak eserin ilk sayfasında “Eş'âr-ı Ebu'l-Gazi Sultân Hüseyin Baykara” başlığı yer almaktadır. Türkiye Yazma Eserler Kurumu arşivlerinde⁴⁶ *Mecmû' a-i Eş'âr* adıyla kayıtlı bu dokuz yapraklık nüsha, Hüseyin Baykara Divanı'ndan seçilmiş şiirlerden oluşmaktadır. Sultan Ali el-Meşhedî tarafından istinsah edilmiştir. Yazı türü nestalik olan nüshanın ölçüleri Türkiye Yazma Eserler Kurumu arşivlerine göre 254x178 mm, İngiltere Milli Kütüphanesi'nde (British Library) Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'ndaki kayıtlara göre ise 270x200 mm'dir. İlk sayfada üç satır, diğerlerinde dört satır vardır.⁴⁷ 5b'de Hüseyin Baykara'nın bir minyatürüne yer verilmiştir. Ertaylan eserin bazı sayfalarının zarar görmüş olduğunu söylemiştir,⁴⁸ ancak kütüphane sayfasında açık erişimle ulaşılan nüshada sayfaların zarar görmediği sadece sayfa kenarlarında cetvelin dışındaki bölümlerde su lekesi olduğu tespit edilmiştir. Nüsha altın cetvellerle tezhip edilmiştir.

4. Londra Library of India Office'de bulunan 1402a numaralı nüsha. İstinsah tarihi H 1190 (M 1776)'dır.

5. Fransa Milli Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale de France)'nde⁴⁹ Supplément turc 993 arşiv numaralı *Divân-ı Hüseyinî* adıyla kayıtlı nüshadır. Nüsha, Sultan Ali el-Meşhedî tarafından H 890 (M 1485)'da istinsah edilmiştir. Köprülü bu nüshanın hükümdarın kendi emriyle (Sultan Hüseyin Baykara'nın) kütüphanesi için istinsah edildiğini ifade etmiştir.⁵⁰ 59 varaktır. Yazı türü nestaliktir. 1-5. varaktan sonraki satır sayısı 11'dir. Gazeller çift sütun üzerine yazılmıştır. Nüshada minyatürler de vardır (Fotoğraf 1):

44 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 10; H. F. Hofman, *age.*, s. 217.

45 İngiltere Milli Kütüphanesi, “Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Kütüphane Kataloğu”, <http://www.bl.uk/manuscripts/BriefDisplay.aspx> [Erişim tarihi: 22.05.2019].

46 Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Yazma Eserler Katalog Taraması”www.yazmalar.gov.tr [Erişim tarihi: 27.05.2019].

47 İngiltere Milli Kütüphanesi, “Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Kütüphane Kataloğu”, <http://www.bl.uk/manuscripts/BriefDisplay.aspx> [Erişim tarihi: 22.05.2019].

48 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 9.

49 Fransa Milli Kütüphanesi, “Hüseyin Baykara Divanı'nın Supplément turc 993 Arşiv Numaralı Nüshası”, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/Bpt6k6533901p/F42.limage.R=Bayqara?Rk=278971;2> [Erişim tarihi: 22.05.2019].

50 Fuat Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, s. 303.

Fotoğraf 1. Fransa Milli Kütüphanesi Supplément turc 993 arşiv numaralı nüsha (2b-3a)

Kaynak: Fransa Milli Kütüphanesi, “Hüseyin Baykara Divanı'nın Supplément Turc 993 Arşiv Numaralı Nüshası”, <https://Gallica.Bnf.Fr/Ark:/12148/Bpt6k6533901p/F42.Image.R=Bayqara?Rk=278971;2> [Erişim tarihi: 22.05.2019].

6. Fransa Milli Kütüphanesi'nde 1003 II (126) arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. İstinsah tarihi H. 1060 (M. 1650)'tır. Alfabetik sıralanmış gazel, muhammes ve dörtlüklerden oluşmaktadır.

7. Türkistan Eski Maarif Komiseri merhum şair Fıtrat'ın kütüphanesindeki nüsha. Bu nüsha matbu olarak Bakü'de, 1926'da Ali Asgar Hikmet tarafından neşredilmiştir.

8. Türkistan Merginan'da bir zatın kütüphanesindeki nüsha. Ertaylan bu nüshanın Nevâyî'nin 15 mesnevisi ile birlikte büyük kıtada ve dört sütun üzerine Türkistan taliki ile yazıldığını bildirmiştir.⁵¹

9. İrlanda Dublin Ch. Beatty'de⁵² 404 (7) numaralı nüsha Abdullah b. Mîr Ali Tebrizî tarafından istinsah edilmiştir. Nüshadaki “Allah onun saltanatını sonsuza kadar sürdürsün” ifadesinden nüshanın Baykara hayatta iken istinsah edildiği anlaşılmaktadır. 230x145 mm ölçülerindedir, yazının bulunduğu kısımların ölçüsü 12-2x7 cm, 9 satır-10 satırdır (*ecto 9 lines, verso 10 lines*). Nestalik yazı türü kullanılmıştır.

10. 16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başında istinsah edildiği düşünülen Leningrad nüshasıdır. Hofman bu bilgi için İ. V. Dmitrieva'nın *Tyurkskiye Rukopisi İnstituta Vostokovedenia* adlı

51 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara “Hüseyini”*, s. 11.

52 İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi, “İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi Kataloğu”, https://chesterbeatty.ie/assets/uploads/2018/11/turkish-manuscripts-and-miniatures_part1.pdf [Erişim tarihi: 26.05.2019].

eserini referans göstermiştir.⁵³ Nüshanın bugün St. Petersburg’da hangi kütüphanede korunduğu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

11. Leningrad Asya Müzesi 292 numaralı nüsha, Rahman Kul Ahund Kâri tarafından 1285’te (1868-1869) istinsah edilmiştir. Nüsha 1884’te İstanbul’dan alınmıştır.⁵⁴ Nüshanın bugün St. Petersburg’da hangi kütüphanede korunduğu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

12. Leningrad Umumi Kütüphanesinde II.6.17 numaralı nüsha 149 parçadan oluşmaktadır. Güzel nestalik ile yazılmıştır. 1869’da Hiva’da istinsah edilmiştir.⁵⁵ Nüshanın bugün St. Petersburg’da hangi kütüphanede korunduğu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

13. Leningrad’daki bu nüsha Tohtas Gühâni tarafından Yarkend’de H. 1224 (M. 1809/10) tarihinde istinsah edilmiştir. Hofman bu bilgi için V. D. Smirnov’u (*Manuscripts turces de l’institute de Languages Orientale*) referans göstermiştir.⁵⁶ Nüshanın bugün St. Petersburg’da hangi kütüphanede korunduğu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

14. Taşkent II 1318 (234) numaralı nüshanın istinsah tarihi, H. 1347 (M. 1928)’dir.

15. Fergana 8 (309) şeklinde kısa bir açıklama yapan Hofman, nüsha hakkında başka bir bilgi vermemiştir.⁵⁷

16. İran Kitabhâne-i Saltanatî Türkçe Yazmaları Koleksiyonu’nda 1802 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshayı Ümran Ay “DENA’ya göre İran Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Türkçe-Farsça, Türkçe-Farsça-Arapça Divanların Kısa Künyesi” adlı çalışmasında tanıtmıştır: Nüshada istinsah tarihi yoktur. 235x170 mm ölçülerindedir. 193 yapaktır. Satır sayısı 10’dur. Yazı türü nestaliktir. Yazma iki kısımdır. 114. sayfaya kadar olan birinci kısım bir gazelden bir beyitle sona erer, sayfa aralığı vermeden yazılan ikinci kısım “ج” matlalı gazelle 115. sayfadan başlar ve “ع” maktalı gazelle sona erer. Divanın tanzimi karışıktır. 193 sayfadır.⁵⁸

17. İran Tahran Melik Kütüphanesi’nde 4690 arşiv numaralı Divân-ı Hüseyin Baykara adıyla kayıtlı nüshadır. Hoş nestalik ile yazılmıştır. Ümran Ay, yukarıda adı geçen makalesinde 136 varaklık bu nüshanın istinsah tarihinin H. 11. yy. başı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹

Bu nüshalar dışında literatür ve kütüphane katalog taramaları neticesinde tarafımızdan tespit edilen ve yukarıda adı geçen çalışmalarda bahsedilmeyen yeni nüshalar şu şekildedir:

18. İngiltere Milli Kütüphanesi’nde Türkçe Yazmaları Koleksiyonu’nda Or. 9758 numarasıyla *Divân* adıyla kayıtlı nüshadır.

53 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 217.

54 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara “Hüseyini”*, s. 11.

55 *Age.*, s. 11.

56 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 217.

57 *Age.*, s. 215.

58 Ümran Ay, “DENA’ya Göre İran Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Türkçe-Farsça, Türkçe-Farsça-Arapça Divanların Kısa Künyesi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 11*, (2013), s. 88.

59 *Agm.*, s. 88.

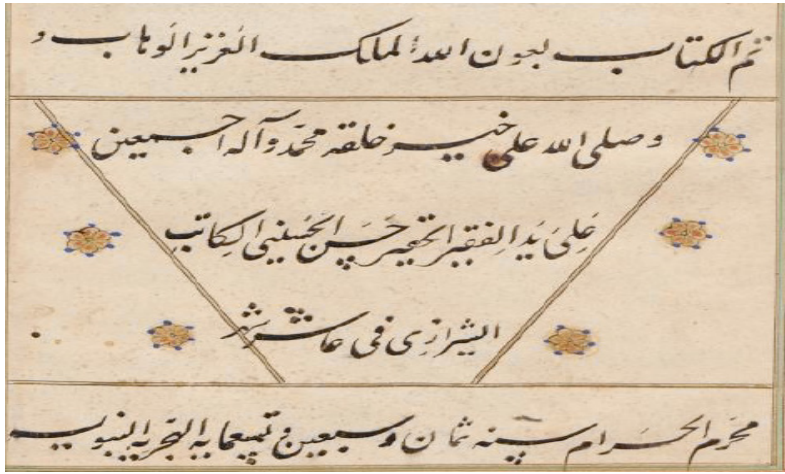
19. Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda PK 97/XIV arşiv numaralı *Gazelîyât* adıyla kayıtlı nüshadır. 225x140-158x95 mm ölçülerindedir. 304 yapraktır. Satır sayısı 18-19 (çift sütun)'dur. Yazı türü nestaliktir. Kâğıt türü doğu kâğıdıdır. Kırmızı meşin ciltlidir.

2. Hüseyin Baykara Divanı'nın Berlin Nüshası

2.1. Nüshanın Tavsifi

Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonu'nda (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz/Orientalische Handschriften) Hs. Or. 10434 numarasıyla kayıtlı nüsha 144 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın ilk iki varağının satır sayısı iki, diğerlerinin satır sayısı 9'dur. Yazı türü nestaliktir. Gazellerin başındaki “ayzan lehu” ve tahmislerin son satırı beyaz mürekkeple, diğer yazılar siyah mürekkeple yazılmıştır. Yazılar cetvelle çevrelenmiş, nüsha oldukça ince tezhiple süslenmiştir. Nüshanın ölçüleri 287x178x24 mm'dir. Nüsha, altın ile süslenmiş kırmızı deri ciltle kaplıdır. Şiirler tek sütun halinde yazılmıştır, metin harekesizdir.

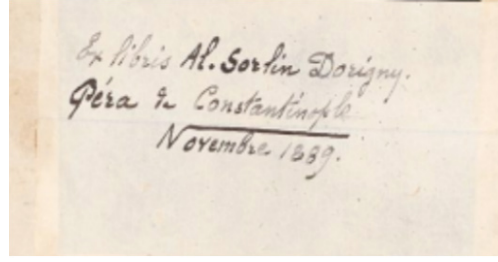
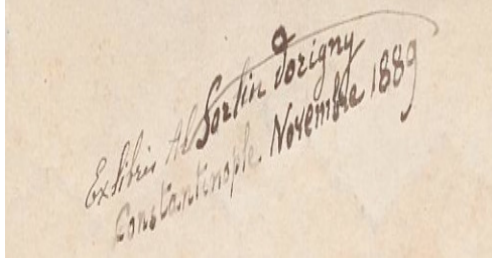
İstinsah tarihi kütüphane kataloğunda “18xx” şeklinde verilmiştir, ancak son varaktaki ketebe kaydından anlaşıldığı üzere H. 10 Muharram 978 (14 Haziran 1570)'de Hasan el Hüseyinî eş-Şirâzî tarafından istinsah edilmiştir (Fotoğraf 2):

Fotoğraf 2. Hüseyin Baykara Divanı Berlin nüshasının ketebe kaydı (144a/5)

Kaynak: Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğu El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].

Nüshanın ilk ve son sayfasına “Exlibris Al. Sorlin Dorigny Péra de Constantinople Novembre 1889” notu düşülmüştür (Fotoğraf 3):

Fotoğraf 3. Hüseyin Baykara Divanı Berlin nüshasının ilk ve son sayfasındaki *exlibris*

Kaynak: Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğu El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].

Kitap mührünün sahibi Sultan Abdülhamid’in dış hekimi Albert Sorlin Dorigny’dır. 16. yüzyılın en güzel çinileri ile bezenmiş Sultan II. Selim Türbesi’nin sol tarafındaki çini panonun Albert Sorlin Dorigny tarafından 1895 yılında restore edilmek üzere Fransa’ya götürüldüğü, panonun imitasyonu yapılarak yerine takıldığı, orijinalinin ise bugün Louvre Müzesi’nin “Arts of Islam” bölümünde 3919/2-265 envanter numarası ile sergilendiği bilinmektedir.⁶⁰ Louvre Müzesi’nde çini panonun tanıtımının yapıldığı genel ağ sayfasında koleksiyonun Albert Sorlin Dorigny’dan 1895’te satın alındığı ifade edilmiştir.⁶¹ Osmanlı arşivindeki H. 29.01.1314 tarihli “Ayasofya-i Kebir Camii avlusunda vaki Sultan Mustafa Han, Sultan Murad Han-ı Salis ve Sultan Selim Han türbeleri ile kütüphane ve sairenin tamirleri (Evkaf)” (BEO 808-60579) ve H. 23.01.1314 tarihli “Ayasofya-i Kebir Camii avlusundaki Sultan Mustafa, Sultan Üçüncü Murad ve Sultan Selim Han’ın türbelerinin tamiri” (İ.EV.13-68) ile ilgili belgeler de Albert Sorlin Dorigny’nin Evkaf Nezaretinden kütüphane ve türbe tamiri onayı aldığını göstermektedir.⁶² Dış hekimliğinin yanı sıra eski eser koleksiyoncusu olan Albert Sorlin Dorigny’e Ayasofya Camii’nin avlusundaki kütüphane binasını tamir etme izninin de verilmiş olması Albert Sorlin Dorigny’nin İstanbul’daki bu yazmayı nasıl edindiğine dair fikir vermektedir, ancak nüshanın Berlin Devlet Kütüphanesi’ne nasıl ulaştığı bilinmemektedir.

2.2. Nüshanın Özellikleri

Nüshanın 1b ve 2a varaklarına divanın ilk iki beyti ve “Mirzâ Hüseyin Baykara” adı altın rengi mürekkeple mavi zemin üzerine yazılmıştır (Fotoğraf 4):

60 Ayasofya Müzesi, “Ayasofya Müzesi Padişah Türbelerindeki Çiniler”, <https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/%C3%A7npadi%C5%9Fah-t%C3%BCrbelerindeki-%C3%A7iniler>, [Erişim tarihi: 23.04.2019].

61 Fransa Louvre Müzesi, http://cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not_frame&idNotice=22717 [Erişim tarihi: 25.05.2019].

62 Devlet Arşivleri Başkanlığı, “H. 29.01.1314 tarihli belge (BEO 808-60579); H. 23.01.1314 tarihli belge (İ.EV.13-68)”, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Giris.aspx?Sonuc=1> [Erişim tarihi: 25.05.2019].

Fotoğraf 4. *Hüseyin Baykara Divanı* Berlin nüshası 1b/2a

Kaynak: Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğu El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].

Nüshada çoban kaydı (her varağın b sayfasının sol alt köşesinde bir sonraki sayfanın ilk sözcüğünün kaydedilmesi) bulunmakta olup nüshada haşiye yoktur. Bu nüshadaki tüm şiirler yurt içindeki sekiz nüshayı karşılaştırarak ortak bir metin oluşturan Talip Yıldırım’ın *Hüseyin Baykara Dîvânı (Metin-İnceleme-Dizin)* adlı çalışması⁶³ ve divanın 2011’de yayımlanan Bakü neşri⁶⁴ ile karşılaştırılmıştır. Fatih 3806 numaralı nüshada iki tahmis, altı rubai, üç beyit mevcuttur. Bakü’de neşredilen nüshada 200 gazel, Nevâî’nin iki şiirine tahmis, bir muhammes, altı rubai ve altı kıta bulunmaktadır. Berlin nüshasında ise 176 gazel dışında iki tahmis, altı rubai vardır.

Gazellerin harflere göre dağılımı şu şekildedir:

elif harfi	1-9. gazel
be harfi	10-16. gazel
te harfi	17-23. gazel
şe harfi	24. gazel
cim harfi	25-26. gazel
nun harfi	27-30. gazel
re harfi	31-44. gazel

63 Nüsha farklılıkları gösterilirken Berlin nüshası *B*, Talip Yıldırım’ın *Hüseyin Baykara Dîvânı (Metin-İnceleme-Dizin)* adlı çalışması *HBD* olarak kısaltılmıştır. Varak sayfaları yerine gazel ve beyit numaraları verilmiştir.

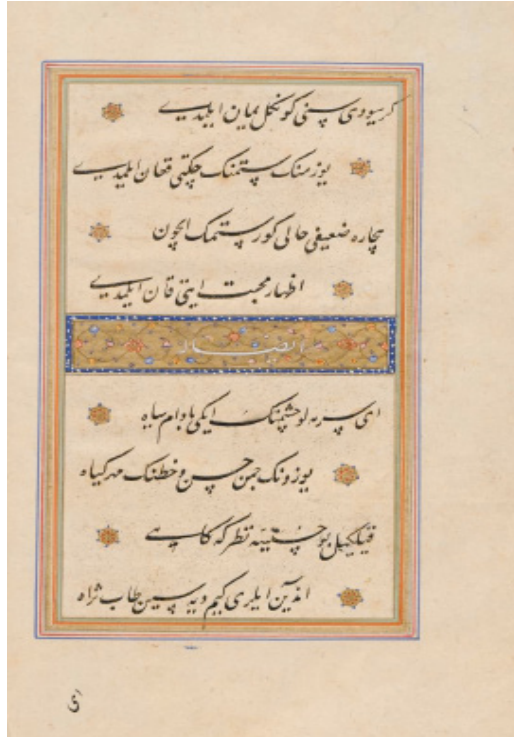
64 *Sultan Hüseyin Baykara, Divan*, haz. Rafiq Babayev, MBM, Türksöy Kitabxanası Seriyası: 9, Bakü 2011.

ze harfi	45-51. gazel
sin harfi	52-57. gazel
şın harfi	58. gazel
şad harfi	59. gazel
dad harfi	60. gazel
tı harfi	61. gazel
zı harfi	62-63. gazel
‘ayn harfi	64. gazel
kağ harfi	65-69. gazel
nazal n harfi	70-75. ve 77. gazel
kef harfi	76. gazel
lam harfi	78-83. gazel
mim harfi	84-95. gazel
nun harfi	96-99. gazel ve 107-121. gazel
ha harfi	100. gazel
hı harfi	101. gazel
dal harfi	102. gazel
zel harfi	103. gazel
re harfi	104-106. gazel
vav harfi	122-123. gazel
he harfi	124-145. gazel
ye harfi	146-176. gazel

Gayın ve fe harfli gazeller bu nüshada yoktur. *B*'de *HBD*'de yer alan 204-207. rubailer mevcuttur, ancak 208-209. rubailer yer almamaktadır. *B*'de⁶⁵ yer alan aşağıdaki iki rubainin de *HBD* 'de ve divanın 2011 'de yayımlanan Bakü neşrinde bulunmadığı tespit edilmiştir (Fotoğraf 5):

(143b) *Ger sévdi séni köñül yaman éylemedi*
Yüz miñ sıtamıñ çékti fiğān éylemedi
Bī-çāra zā‘ īfī hālī körsetmek için
Izhār-ı mağabbat étti kan éylemedi
Éy sürmelü çaşmıñ iki bādam-ı sıyāh
Yüzüñ çaman-ı husn u hañtıñ mıhr-ı giyāh
Kılğil bu ħastaya nazār geh gāhī
Andın ileri kim déyesin tāba sarāh

65 Bu çalışmada Berlin nüshasında tespit edilen yeni şiirlerde (iki rubai ve bir gazel) geçen Arapça-Farsça alıntı sözcükler, Çağatay Türkçesinde Arapça-Farsça alıntı sözcüklere umumiyetle kalın ünlülü ekler getirilmesinin sözcüğün kalın sıradan, ince /g/ ve /k/ ünsüzleri geçen Arapça-Farsça alıntı sözcüklerin çoklukla ince sıradan telaffuz edildiğinin göstergesi olduğunu benimseyen bir anlayışla Mesut Şen'in "Tarihî Şivelerde Ek Uyumsuzluğu Var mı" (*IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, C II, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 1695-1733) adlı bildirisi esas alınarak okunmuştur. Nitekim *HBD*'nin dizininden tespit edildiği üzere yukarıdaki şiirlerde geçen Arapça-Farsça alıntı sözcüklerin kalın ünlülü ekler aldığı (*ağgan+ımğa* 19/7, *bī-çāra+ğa* 115/3, 144/4, *çaman+ğa* 46/6, *dard+ğa* 128/2, *dard+ığa* 26/1, 38/4, 88/5, 146/7, *dard+ıñğa* 78/7, *dard+ımğa* 91/1, *ħasta+ğa* 127/2, *ħusn+ığa* 21/5 vs.), ince /g/ ve /k/ ünsüzleri geçen Arapça-Farsça alıntı sözcüklerin (*fıkr; kişver* vs.) kalın ünlülü ekler almadığı görülmüştür. Ayrıca şiirlerde ilk hecedeki "ى" (/y/) harfiyle gösterilen ses, /i/ yerine /é/ (kapalı e) ile gösterilmiştir.

Fotoğraf 5. *Hüseyin Baykara Divanı* Berlin nüshası 143b

Kaynak: Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğu El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].

B, *HBD*'de ve divanın 2011'de yayımlanan Bakü neşrinde bulunmayan yeni bir gazel de (168. gazel) ihtiva etmektedir (Fotoğraf 6):

(132a) *Ay yüzün mıhrıda közüm durr-ı gâltânın mu déy*
Gonca ağızñ fikride hün-âb-ı nhânın mu déy

Gâh hıcrânın ara bî-hodluğumnu mu déy
Gâh vaşlıñ hasratıdın âh u afgânın mu déy

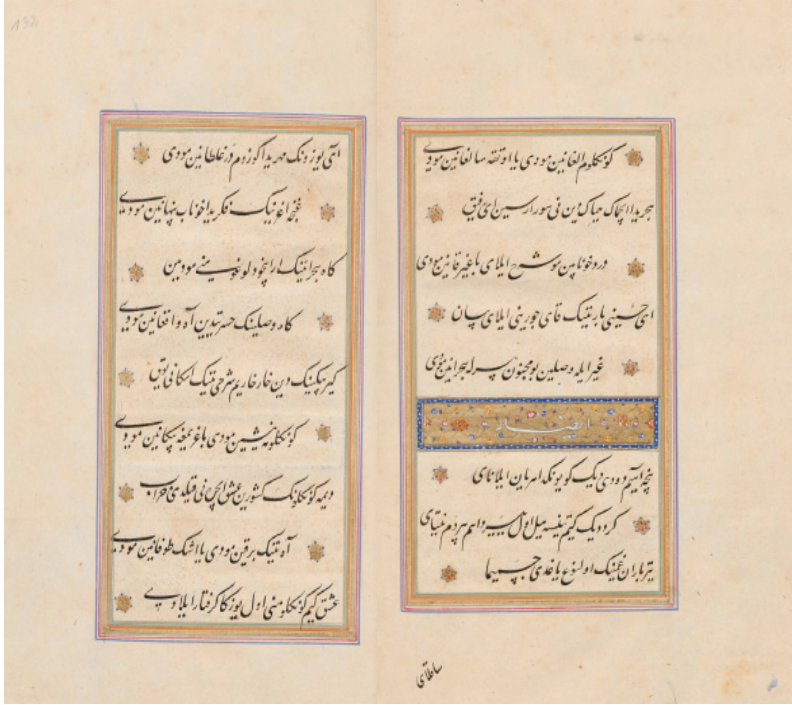
Kırpikiñdin hâr hârım şarhının imkânı yok
Köñlüme nişin mu déy bağıma peykânın mu déy

Dème köñlüñ kişverin ‘ışk içre né kıldı hârâb
Âhñın barçın mu déy yâ eşk-i tufânın mu déy

(132 b) *‘İşk kim köñlümmi ol yüzge giriftâr éyledi*
Köñlüm alğanın mu déy yâ otka salğanın mu déy

*Hıcrıda içmek yémekdin né sorarsın éy rafîk
Dard-ı hûn-âbın mu şarh éyley bağır kanın mu déy*

*Éy Hüseynî yârniğ kay cavrını éyley bayân
Ğayr ile vaşlın bu Macnûn birle hıcrânın mu déy*

Fotoğraf 6. *Hüseyn Baykara Divanı* Berlin nüshası 132a-132b

Kaynak: Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğru El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].

Nüshada bulunan tahmisler Ali Şîr Nevâyî'nin “nête'y” (139b-141a) ve “kıldı lâ” (141a-142b) redifli gazellerine yapılmıştır. Tahmislerin son satırı beyaz mürekkeple yazılmıştır.

Talip Yıldırım yukarıda adı geçen çalışmasında *Hüseyn Baykara Divanı*'nın dil özelliklerini detaylı bir şekilde incelemiştir.⁶⁶ Bu nüshanın dil özelliklerine bakıldığında da Klasik Çağatay Devri (1465-1600)'nin özelliklerini taşıdığı görülmektedir. *B*, *HBD* ile karşılaştırıldığında bazı gazelerde ek ve sözcük farklılıkları olduğu tespit edilmiştir. İmla düzeyinde nüshalar ortaklıklar taşımaktadır. *B*'de beyit ve gazel sırasının değiştiği, bazı gazellerin ise bulunmadığı görülmektedir. Nüshalar arası farklara örnek teşkil etmesi bakımından ilk 10 gazelin karşılaştırması yapılmış ve şu farklılıklar tespit edilmiştir:

66 Talip Yıldırım, *Hüseyn Baykara Divanı (Metin-İnceleme-Dizin)*, s. 14-39.

1. *HBD* 1/7 naşib kılgın *B* 1/7 naşib kılgıl
2. *HBD* 2/5 miñ *B* 2/5 yüz
3. *HBD* 2/5 olmağ *B* 2/5 olmağ
4. *HBD* 3/7 tapğay *B* 3/7 tapğay
5. *HBD* 4/4 zılm u cavr *B* 4/4 cavr u zılm
6. *HBD* 4/4 dīvānarağdur *B* 4/4 dīvanarağtur
7. *HBD* 6/4 yüz til bile *B* 6/4 yüz bile til
8. *HBD* 7/6'daki beyit *B*'de 7/7'de geçmekte; *HBD* 7/7'deki makta beyti *B* 7/6'da yer almaktadır.
9. *HBD* 7/6 'ışratğa *B* 7/7 'ışratğa
10. Beyit ve gazel sıralamasında nüshalar arası farklılıklar vardır. Örneğin *HBD*'deki 7. gazel *B*'nin 8. gazelidir. *HBD*'deki 8. gazel *B*'nin 7. gazelidir. Bu farklılıklar nüshanın genelinde de görülmektedir.
11. *HBD* 7/3 bağlık *B* 8/3 bağlık
12. *HBD* 7/4 kanlık *B* 8/4 kanlık
13. *HBD* 7/4 açılıptur *B* 8/4 açılıpdur
14. *HBD* 7/5 itiptür *B* 8/5 étipdür
15. *HBD* 7/5 sançıptur *B* 8/5 sançıpdur
16. *HBD* 7/6 ol gül *B* 8/6 ay gül
17. *HBD*'deki 10. gazel *B*'nin 9. gazelidir.
18. *HBD* 10/3 yüzüññ *B* 9/3 yüzüññ
19. *HBD* 10/4 ikki *B* 9/4 éki
20. *HBD* 10/5 eylegey *B* 9/4 istegey
21. *HBD*'deki 9. gazel *B*'de yoktur. *HBD*'deki 10. gazel *B*'nin 9. gazelidir. *HBD*'deki 11. gazel *B*'nin 10. gazelidir.
22. *HBD* 11/2 ārām u şabr *B* 10/2 şabr u qarār
23. *HBD* 11/2 zamānī *B* 10/2 zamān
24. *HBD* 11/3 kāfūrī *B* 10/2 kāfūrin

Sonuç

Günümüzde yurt dışındaki kütüphane kataloglarının birçoğuna açık erişimle ulaşılabilmesi, yazma nüshaların dijital ortama aktarılması ve yurt dışındaki kütüphanelerin Türkçe koleksiyonlarını tanıtan akademik yayınlar kimi eserlerin bilinen nüshaları dışında yenilerinin gün ışığına çıkmasına vesile olmaktadır. Çalışmada *Hüseyn Baykara Divanı*'nın nüshaları ile ilgili literatür ve kütüphane katalog taramaları yapılmış, yurt dışı nüshalarından açık erişimde olanlar bizzat incelenmiştir. Bu taramalar neticesinde daha önceki yıllarda *Hüseyn Baykara Divanı*'nın nüshalarını tanıtan çalışmalarda adı geçmeyen yurt içinde bir, yurt dışında üç (Berlin nüshası dâhil) olmak üzere toplam dört yeni nüsha hakkında daha bilgiye ulaşılmıştır. Çalışmada özellikle tarafımızdan tespit edilen Berlin nüshası üzerinde durulmuş, nüshanın farklılıkları ortaya konmaya çalışılmıştır. Nüshanın İstanbul'dan Berlin'e taşındığını gösteren kitap mührü, Sultan II. Selim Türbesi'nin sol tarafındaki çini panoyu kopyası ile değiştiren Albert Sorlin Dorigny'nin sadece çini değil, Ayasofya Camii'nin avlusundaki kütüphane binasını tamir etme bahanesiyle yazma eserleri de yurt dışına izinsiz götürdüğünün bir işaretidir. Bu durum Albert Sorlin Dorigny'nin başka yazma eserleri de yurt dışındaki kütüphanelere satmış olabileceğini akla getirmektedir. Berlin nüshasındaki şiirler, yurt içindeki sekiz nüshayı karşılaştırarak ortak bir metin oluşturan Talip Yıldırım'ın *Hüseyn Baykara Divânı (Metin-İnceleme-Dizin)* adlı çalışması ve divanın 2011'de yayımlanan Bakü neşri ile karşılaştırılmış, bunun neticesinde diğer nüshalarda bulunmayan yeni bir gazel ve iki rubai tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Algar, Hamid - A. Alparlan, "Hüseyn Baykara", *İslâm Ansiklopedisi*, C XVIII, TDV Yayınları, (1998), s. 530-532.
- Arat, Reşit Rahmeti (haz.), *Baburnâme (Babur'un Hatıratı)*, C II, MEB Yayınları, İstanbul 1970.
- Ay, Ümrân, "DENA'ya Göre İran Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Türkçe-Farsça, Türkçe-Farsça-Arapça Divanların Kısa Künyesi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 11*, (2013), s. 81-126.
- Barutçu Özönder, Sema, *Alî Şîr Nevâyî Muḥâkemetü'l-Luğateyn*, TDK Yayınları, Ankara 2011.
- Beveridge, H., "Hüseyn Mirza (Baykara)", *İA*, C V, (1987), s. 645-646.
- Bilhan, Saffet, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, Ankara 1988.
- Eraslan, Kemal, *Hüseyn-i Baykara Divanı'ndan Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- _____, *Alî-Şîr Nevâyî Mizânü'l-Evzân*, TDK Yayınları, Ankara 2015.
- _____, *Mecâlisü'n-Nefâyis (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar)*, TDK Yayınları, Ankara 2015.
- Ertaylan, İ. Hikmet, *Risâle-i Hüseyn Baykara*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1945.
- _____, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyn Mirza Baykara "Hüseyni"*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946.
- Hikmet, Ali Asgar, *Hüseyn Baykara, Dîvân*, Bakü 1926.
- Hofman, H. F., *Turkish Literature a Bio-Bibliographical Survey*, Section III, Part I, Volume 1-3, Brill, Utrecht 1969.
- Əskər, Ramiz, "Kılınç ve Kalem Sultanı Huseyn Bayqara", *Sultan Hüseyn Bayqara, Divan*, haz. Rafiq Babayev, MBM, Türksoy Kitabxanası Seriyası: 9, Bakü 2011, s. 3-14.
- Köprülü, Fuat, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, C III, MEB Yayınları, (1945), s. 270-323.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Ali Şîr Nevâî*, C I, TDK Yayınları, Ankara 1965.
- Oruç, Cihan, *Hüseyn Baykara ve Zamanı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2013.
- Səfəvi, Sam Mirzə, *Tuhfe-i Sami* (nr. Vahid-i Destgirdi), Tahran 1935.
- Şen, Mesut, *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur; Bâburname Giriş-Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri) Açıklamalı Dizin*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993.
- _____, "Tarihî Şivelerde Ek Uyumsuzluğu Var mı", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, C II, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 1695-1733.
- Ülvi, Almaz, "Sultan Hüseyn Bayqara və Azərbaycan", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması 26-28 Mayıs 2014*, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), Eskişehir 2014, s. 501-504.
- Vambery, Arminiu, *History of Bokhara*, Second Edition, Kraus Reprint, Nendeln 1979.
- Yıldırım, Talip, *Hüseyn Baykara Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- _____, *Hüseyn Baykara Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Elik Yayınları, Uşak 2013.
- Yücel, Bilal, "Hüseyn-i Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası", *Türklük Bilimi Araştırmaları (2)*, (1996), s. 69-112.
- Elektronik Kaynaklar**
- Ayasofya Müzesi, "Ayasofya Müzesi Padişah Türbelerindeki Çiniler", <https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/%C3%A7npadi%C5%9Fah-t%C3%BCrbelerindeki-%C3%A7iniler>, [Erişim tarihi: 23.04.2019].

- Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğu El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].
- Devlet Arşivleri Başkanlığı, “H. 29.01.1314 tarihli belge (BEO 808-60579); H. 23.01.1314 tarihli belge (İ.EV.13-68)”, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Giris.aspx?Sonuc=1> [Erişim tarihi: 25.05.2019].
- Fransa Louvre Müzesi Resmi Sayfası, “Fransa Louvre Müzesi Kataloğu”, http://cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not_frame&idNotice=22717 [Erişim tarihi: 25.05.2019].
- Fransa Milli Kütüphanesi, “Hüseyin Baykara Divanı’nın Supplément turc 993 arşiv numaralı nüshası”, <https://Gallica.Bnf.Fr/Ark:/12148/Bpt6k6533901p/F42.İmage.R=Bayqara?Rk=278971;2> [Erişim tarihi: 22.05.2019].
- İngiltere Milli Kütüphanesi, “Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Kütüphane Kataloğu”, <http://www.bl.uk/manuscripts/BriefDisplay.aspx> [Erişim tarihi: 22.05.2019].
- İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi, “İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi Kataloğu”, https://chesterbeatty.ie/assets/uploads/2018/11/turkish-manuscripts-and-miniatures_part1.pdf [Erişim tarihi: 26.05.2019].
- Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Yazma Eserler Katalog Taraması”, www.yazmalar.gov.tr [Erişim tarihi: 27.05.2019].
- Topkapı Saray Müzesi, “Yazma Eserler Katalog Taraması”, <https://topkapisarayi.gov.tr/tr> [Erişim tarihi: 29.04.2019].